

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/97/92-96>

Zəminə Rəsulova

Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi
Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğu
zaminarasulova834@gmail.com

ŞƏKİ “YUXARI BAŞ” MİLLİ TARİX MEMARLIQ QORUĞUNUN İLK ADDIMLARI

Xülasə

Şəki öz tarixi, mədəniyyəti, memarlıq abidələri, sənətkarlığı və mətbəxi ilə hər zaman diqqət çəkən bir məkan olmuşdur. XVIII əsrdə Şəki xanlığının paytaxtı olmuş şəhərin tarixi hissəsində 1967-ci ilin noyabrında Tarix Memarlıq Qoruğu yaradılmışdır. 300 hektara yaxın ərazisi olan qoruğun mərkəzi hissəsi və Şəki Xan sarayı 07 iyun 2019-cu ildə UNESCO-nun Bakıda keçirilən 43-cü sessiyasında “Dünya Mədəni İrsi” Siyahısına daxil edilmişdir. Hazırda “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğu ərazisində qeydiyyatda götürülmüş 83 tarix memarlıq abidəsi dövlət tərəfindən qorunur. Bu abidələrdən XVIII əsrdə inşa olunmuş Şəki Xan sarayı dünya əhəmiyyətli abidə olmaqla yanaşı Azərbaycan memarlığının incisi hesab olunur. Şəki xan sarayı ilə eyni dövrdə inşa olunmuş Şəkixanovların evi və Xan məscidi xanlıq dövrü Şəkisinin ən gözəl nümunələri olaraq mühafizə olunurlar. Şəkinin tarixi memarlıq abidələrindən danışarkən karvansaraların adını çəkməmək olmaz. Aşağı Karvansara Qafqazın ən böyük karvansarası, Yuxarı Karvansara isə Qafqazda ən böyük gümbəzə sahib karvansara hesab olunur. Sadalananlardan başqa Şəkiddə onlarla məscid, hamam, körpü, tacir və bəy mülkləri, ipək fabrikləri və daha bir çox memarlıq nümunələri Şəkinin açıq səma altında muzey-qoruq olmasına səbəb olmuşdur.

Bu məqalədə Şəki muzey-qoruğunun ilk yarandığı illərdə görülən işlər az da olsa araşdırılıb və qoruğun keçmişinə nəzər salınıb.

Açar sözlər: Şəki, muzey, qoruq, yuxarı baş, memarlıq

Zamina Rasulova

State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan
Sheki “Yukhari Bash” National Historical and Architectural Reserve
zaminarasulova834@gmail.com

The first steps of the Sheki “Yukhari Bash” National Historical - Architectural Reserve

Abstract

Sheki has always been an attractive place with its history, culture, architectural monuments, crafts and cuisine. In November 1967, a Historical Architectural Reserve was established in the historical part of the city, which was the capital of the Sheki Khanate in the 18th century. The central part of the reserve with an area of about 300 hectares and the Sheki Khan palace were included in the "World Cultural Heritage" list at the 43rd session of UNESCO held in Baku on June 7, 2019. At present, 83 registered historical architectural monuments are protected by the government in the territory of "Yukhari Bash" National Historical Architectural Reserve. Among these monuments, the Sheki Khan Palace, built in the 18th century, is considered a pearl of Azerbaijani architecture, in addition to being a world-important monument. The house of the Shakikhanovs, built in the same period as the Sheki Khan palace, and the Khan Mosque are preserved as the most beautiful examples of Shaki Khanate period. When talking about the historical architectural monuments of Sheki, it is impossible not to mention the caravanserais. The Lower Caravanserai is the largest caravanserai of the Caucasus, and the Upper Caravanserai is considered the caravanserai with the largest dome in the Caucasus. Apart from the listed ones, there are dozens of mosques, baths, bridges, merchants' and gentlemen's estates, silk factories and many other architectural examples in Sheki, which made Sheki a museum-reserve under the open sky.

In this article, the works done in the early years of the Sheki museum-reserve were investigated and the past of the reserve was reviewed.

Keywords: *Sheki, preserve, museum, yukhari bash, architecture*

Giriş

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Şəki tarixi və memarlıq abidələri, vizual görünüşü, təbiət və insan quruculuğunun vəhdətindən təşkil olunmuş bir ansambla bənzəyir. Elə bu səbəbdəndir ki, Rerix paktı, Afina xartiyası kimi tarixi memarlığı qorumağın vacibliyini vurğulayan xüsusi qərarların təşviqi ilə dünyada başlayan tarixi, bədii, memarlıq qoruqlarının yaranması ənənəsi Şəki şəhərindən də yan keçməmişdir. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 24 noyabr 1967-ci il tarixində Şəki (Nuxa) şəhərində tarixi abidələrin qorunması və mühafizə olunması haqqında 594 Nəli qərar qəbul etmişdir (1). Bu qərarla bağlı Şəki İcraiyyə Komitəsinin iclas protokollarında qeyd olunur ki, Azərb. SSR Nazirlər Soveti Nuxa (Şəki red.) şəhərinin tarixən yaranmış memarlıq sifətini, mədəni abidələrini qoruyub saxlamaq məqsədilə şəhərin “Yuxarı baş” adlanan hissəsini dövlət tərəfindən qorunan memarlıq qoruq zonasına keçirməyi qərara almışdır.

Şəki rayon Dövlət Arxivinin materiallarında ərazi daha çox “muzey-qoruq” adlanır (2). Muzey-qoruq açıq səma altında muzey növüdür ki, bura sərgilərlə yanaşı, ölkənin və ya regionun tarixi, mədəni və təbii irsinin qorunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən memarlıq, tarix və təbiət abidələri də daxildir. Bu abidələri qorumaq üçün dövlət bu cür muzeylərə əlavə olaraq qoruq hüquqi statusu verir ki, bu da onun tərkibinə daxil olan ərazilərin və obyektlərin mühafizəsi və istifadəsi üçün xüsusi rejimləri nəzərdə tutur. Azərbaycanın da daxil olduğu keçmiş SSR ərazisində 1950-ci illərin sonlarından etibarən “muzey-qoruq” statusu rəsmi olaraq verilməyə başlanmışdı. Sonra şəhər və rayon muzeylərinin kolleksiyaları və memarlıq abidələri və ansamblarının muzeyləşdirilməsi əsasında bir neçə muzey-qoruq yaradılmışdı. Şəki şəhəri ərazisində yaradılan muzey-qoruq Azərbaycanın Qobustandan sonra ikinci tarix, birinci memarlıq qoruğu idi.

1967-ci il tarixli 594 Nəli qərarın qəbulundan sonra Şəki şəhəri ərazisində qoruq zonasının sərhəddini müəyyən etmək və həmin zonada yerləşən XVIII-XIX əsrlərə aid memarlıq sənətkarlıq əhəmiyyəti olan binaların qorunması və bərpasını təmin etmək istiqamətində bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. Şəhər ZDS icraiyyə komitəsi Azərb. SSR Mədəniyyət Nazirliyinin rəsmi nümayəndələrinin iştirakı ilə şəhərin muzey qoruq hissəsinin ərazisini dəqiq müəyyənləşdirmiş, muzey qoruq hissəsinin kartası Azərb. SSR Nazirlər Soveti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Təəssüf ki, hələlik qoruq zonasının sərhəddini təsdiq edən sənədi əldə etmək mümkün olmadı. Ancaq protokollarda qeyd olunan məlumatlarda Xan yaylağına və “Gələsən Görəsən” qalasına yol çəkilməsi, Soyuqbulaqda pavilyon tikilməsi, Kiş kəndindəki kilsənin bərpa olunması kimi qeydlər qoruğun sərhədləri ilə bağlı tədqiqat aparılmalı olduğunu göstərir. Eyni zamanda bu məlumatlar ehtimal etməyə imkan verir ki, Şəki muzey-qoruğu ilk yarandığı dövrdə indiki kimi yalnız şəhərin tarixi hissəsini deyil, eyni zamanda Kiş Tarix-Memarlıq Qoruğunun ərazisini və Xan yaylağını da əhatə edirdi (3).

Çox maraqlıdır ki, muzey-qoruğun yaranması ilə şəhərdə turizm yönümlü inkişaf başlamış, şəhərin Soyuqbulaq, Xan yaylağı adlanan yerlərinə yol açılması, abadlaşdırılması, turistlər üçün qonaq evi təşkili, yerli xüsusiyyətli hədiyyələr istehsalı, şirniyyat məmulatlarının istehsalının genişləndirilməsi və satışını təşkil etməyi işini şəhər sovetinə tapşırılmışlar.

Ən əhəmiyyətli qərarlardan biri isə şəhərdə Şəki küçəsi (indiki M.F.Axundzadə prospekti red.) boyu yerləşən həmin dövrdə müxtəlif idarələr tərəfindən ambar məqsədilə istifadə olunan bütün sahələrin boşaldılması, həmin küçədə bir sırada duluz qabları, corab, təkalduz, başmaq, ağacdan hazırlanan ev əşyaları, sərraclıq əşyaları satışını, eləcə də paxlava, qırmabadam, peşvəng, tel və sairə şirniyyat məhsulları istehsalı və satışını təşkil etmək olmuşdur (1). Məhz bu qərarın sayəsində küçə boyu sənətkar emalatxanaları və şirniyyat mağazaları günümüzə qədər qorunub saxlanılmış və şəhərin turizm imkanlarının genişlənməsinə təkan vermişdir. Qeyd olunan mağazalar arxiv materiallarında aşağıdakı şəkildə göstərilir (“Şəki ən qədim zamanlardan günümüzədək”, 2020):

Başmaqçı – Şəkiyə xas kişi və qadın başmaqaları, ev ayaqqabıları və çuvyəkləri hazırlayan emalatxana.

Duluz dükanı-Duluz qabları hazırlayan və satan mağaza.

Sandıqçı- Kiçik ölçülü suvenir sandıq, mücrü qutu və sair istehsalı və satışı.

Bədii xarratlıq emalatxanası- Beşik, taxta ev məişət əşyaları (oxlov, qaşiq, mərdana, çömçə və sair istehsalı).

Dəmirçi-manqal, xəkəndaz, şiş, maşa, balkon məhəccəri və sair istehsalı.

Təkəlduz toxuyan dərnək və sərgi təşkili- Pioner evinin burada qızlardan ibarət dərnəyini və onların hazırladığı tikmələrin nümunələrinin sərgisi.

Təkəlduzun maşınla istehsalı emalatxanası- Kiçik kollektiv təşkil etmək, maşın və avadanlıqla təmin etmək, burada mütəkkə üzü, süfrə, püştü, balınc üzü, arağın istehsalı.

Kələğayı və baş yaylığı satışı mağazası- Burada müxtəlif ölçülü kələğayı, yaylıq, kombinatın istehsal etdiyi baş yaylığı satışı təşkil etmək.

Şəki şirniyyat istehsalı və satışı mağazası- Paxlava, qırmabadam, peşvəng istehsal etmək və oradaca satmaq.

Şəki çörəyi və xamırlı şirniyyat məmulatı istehsalı və satışı- Burada təndir qurduurmaq, çörək, külçə, qoqal, cızbızlı qoqal, xaş-xaşlı qoqal, Şəki şəkərburası və sair istehsalı və satışı.

Pitixana- Burada yalnız keyfiyyətli Şəki pitisi bişirilir və satılır (Təzə təndir çörəyi ilə).

Girs və xingal aşxanası- Girs və xingal hazırlanır və satılır.

Mürəbbəli çay satan çayxana- Burada müxtəlif növlü mürəbbələrlə çay satılır.

Dondurma, su, limonat satışı kofesi.

Təbii meyvə suları satışı mağazası – burada yerli istehsal kombinatının istehsal etdiyi müxtəlif meyvə sokları satılır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, Şəkidə muzey-qoruğun yaradılması ilə qeyri-maddi mədəni irsin təbliğinə başlanılmış, yerli sənətkarlıq bir növ turizm məhsuluna çevrilmişdir.

1968-ci ildə Azərb. SSR Nazirlər sovetinin Şəki şəhərinin “Yuxarıbaş” hissəsinin muzey qoruğa çevrilməsi haqqında 24.XI.1967 ci il tarixli qərarı ilə əlaqədar olaraq mədəniyyət şöbəsinin Xan sarayı, tarixi abidələr, Axundovun ev muzeyi və Ölkəşünaslıq muzeyinin işini yaxşılaşdırmaq üçün görəcəyi işlərə dair hazırladığı konkret tədbirlər planı təsdiq edilmişdir (5). Qoruğun yaradıldığı ilk illərdə Şəki Xan sarayının bərpası başa çatmış və abidə muzey kimi fəaliyyətə başlamışdır (Şəki xan sarayı, 2006).

Şəki şəhər ZDS icraiyə komitəsinin Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin Şəki rayon Dövlət Arxivində Fond 12 Saxlama vahidi 571 də mühafizə olunan 1968 ci ilə aid materiallarda qeyd edilir ki, şəhərdə qoruq zonasının yaradılması ilə əlaqədar olaraq Şəki zona Ölkəşünaslıq muzeyi 654 kv m sahəsi olan münasib binaya köçürülmüşdür. Həmin bina qalanın içərisində Xan sarayından şərqdə yerləşən, sonradan Endokrinoloji xəstəxanaya verilmiş, hazırda isə bərpa olunmaqda olan 4996-26 inventar nömrəli bina. Şəkidə ilk dəfə ölkəşünaslıq muzeyi 1925 ci ildə Xan sarayının içərisində fəaliyyətə başlamış, daha sonra R.B.Əfəndiyevin evinə köçürülmüş, 1980 ci ildə isə müasir binasına köçürülmüşdür (Rəsulova, 2022).

Eyni arxiv materialında yazılır ki, qala divarlarının ərazisindəki ambar kimi istifadə olunan memarlıq abidəsi dairəvi kilsə boşaldılmış, mədəniyyət şöbəsi tərəfindən təmizlənmiş, həmin əraziyə 35 metr uzunluğunda daş barı çəkilmişdir. Mehmanxananın (o zaman yalnız şəhərin mərkəzində olmaqla cəmi bir mehmanxana var idi red.) qarşısında rus və azərbaycan dillərində şəhərdə olan tarixi memarlıq abidələrinin adları və yerləşdiyi küçələri göstərən lövhələr, Xan sarayı, M.F.Axundovun ev muzeyinə, Ölkəşünaslıq muzeyi və Şəkixanovların evinə kimi bütün yol boyu göstərici oxlar vurulmuşdur. Ölkəşünaslıq muzeyinin binası təmir olunmuş, Aşağı Karvansarayda bərpa işi sürətləndirilmiş, Şəkixanovların evində əsaslı bərpa işinə başlanmış, Xan sarayı, Ölkəşünaslıq və M.F.Axundovun ev muzeyinə yeni avadanlıq və eksponat alınıb verilmişdir. 1968 ci ildə şəhərin bir çox yerlərində milli memarlıq üslubunda bulaqlar tikilmiş, Şəki küçəsi (M.F.Axundov prospekti) abadlaşdırılmış, istirahət evinin yanında yeni pavilyon tikilmiş, Qurcana çayı boyunca 2 körpü əsaslı bərpa olunmuşdur (8).

Nazirlər Sovetinin qərarına əsasən şəhərimizdə XVIII-XIX və XX əsrin əvvəllərinə aid memarlıq cəhətdən əhəmiyyətli olan 16 xüsusi yaşayış evi uçota götürülmüşdür. Halbuki 2001 ci ilə qədər Şəkinin qoruq ərazisində qeydiyyatda götürülmüş abidələrin ümumi sayı 25-dir və bunlardan R.Əfəndiyev və M.F.Axundovun ev muzeylərini daxil etməklə cəmi beşini xüsusi yaşayış evi olaraq təqdim edə bilərik. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Nazirlər Kabinetinin 3 noyabr 2021-ci il tarixli 338 nömrəli qərarı ilə dövlət qeydiyyatına götürülmüş evlərin bəziləri hələ 1968 ci ildə mütəxəssislər tərəfindən dəyərləndirilmişdir (Salamzadə, İsmayilov, Məmmədzadə, 1987).

Dövlət tərəfindən mühafizə edilməli olan mədəniyyət və arxeoloji abidələrin siyahılarının təsdiq edilməsi haqqında Azərb. SSR Nazirlər sovetinin 2.IV.1968 ci il tarixli qərarı Şəki şəhər ZDS icraiyyə komitəsinin 9.VII.1968 ci il tarixli iclasında müzakirə edilmiş şəhər və rayonun ərazisində olan memarlıq və arxeoloji abidələrin siyahısı və həmçinin yeni aşkar edilən abidələrin siyahısı təsdiq edilmiş, onların dövlət tərəfindən mühafizə edilməsi üçün tədbirlər müəyyən edilmişdir.

1968-69 cu illərdə keçmiş bulaqlar, buxarılar, darvazalar uçota götürülmüşdür. Xan sarayının bərpası başa çatdırıldıqdan sonra saray haqqında Azərbaycan, rus, ingilis və ərəb dillərində buklet buraxılmış, sarayın tarixi və memarlıq xüsusiyyətləri haqqında maqnitafon lentinə Azərbaycan və rus dillərində məlumat yazılmışdır (Salamzadə, İsmayilov, Məmmədzadə, 1988).

Şəki xanovların evinin bərpası üçün layihə-smeta sənədləri hazırlanmış və bərpasına başlanmışdır. Ancaq Şəki xanovların evində bərpa işinə başlansa da, bu abidəyə gedən yol və Otaq eşiği küçəsinin pis vəziyyətdə olması da icraiyyə komitəsinin iclas protokollarında öz əksini tapmışdır (Akademiya Arkhitektury SSSR, 1948).

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra qoruğun sərhədlərinin müəyyən olunduğu xəritə 19 yanvar 2016 cı ildə Az.Resp.Nazirlər Kabinetinin 1718 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq olunub. Qoruğun sərhəddi şəhərin “köhnə bazar” adlanan ərazisindən Cümə məscidinin yanından başlayır. Burada Qurcana çayı ilə birləşən Dəyirman arxı qoruğun qərb sərhəddi hesab olunur. Digər üç tərəfdə isə qoruğun sərhədlərini dağlar təyin edir. Rəsmi olaraq qoruğun ümumi sahəsi 283 hektar götürülür. 07.07.2019 cu ildə qoruğun 120,5 ha ərazisi Şəkinin Tarixi Mərkəzi kimi Şəki Xan sarayı ilə birlikdə UNESCO nun Dünya Mədəni İrs siyahısına daxil edilib. (5) UNESCO ya daxil edilmiş hissə Cümə məscidindən başlayaraq Qala divarlarının üst hissəsinə qədər olan əsas tarixi memarlıq abidələrinin daxil olduğu ərazini əhatə edir. Hazırda qoruq ərazisində inventar nömrəli 83 tarix və memarlıq abidəsi ilə yanaşı qoruğun özü də bütövlükdə bir abidə kimi mühafizə olunur. Həmin abidələrdən biri dünya, 11-i ölkə, yerdə qalan 71-i isə yerli əhəmiyyətli abidədir (12).

Nəticə

Yaradılmasından 56 il keçən Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğu hazırda ölkəmizin ən çox tanınan və ziyarət olunan qoruqlarından biridir. İlk yaradıldığı illərdə olduğu kimi bu gün də Şəki muzey qoruğu müəyyən çətinliklərlə üzləşir və problemləri həll etməyə çalışır, keçmişin bizə yadigar qoyduğu mədəni irsi gələcək nəsillərə çatdırmaq yolunda irəliləyir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi. Fond 12, saxlama vahidi 571.
2. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi. Fond 12, saxlama vahidi 635.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi. Fond 12, saxlama vahidi 683. 1010.
4. “Şəki ən qədim zamanlardan günümüzədək”. (2020). Bakı: “Turxan” NPB.
5. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi. Fond 12, saxlama vahidi 1010.
6. “Şəki xan sarayı”. (2006). Bakı: “Tutu” nəşriyyatı.
7. Rəsulova, Z. (2022). “Bir saray bələdçisinin qeydləri”. Bakı: “Aspoliqraf”.

8. <https://whc.unesco.org/en/list/1549/>
9. Salamzadə, Ə.R., İsmayilov, M.E., Məmmədzadə, K.M. (1987). “Şəkinin memarlıq abidələri”. Bakı: “Elm” nəşriyyatı.
10. Salamzadə, Ə.R., İsmayilov, M.E., Məmmədzadə, K.M. (1988). “Şəki”. Bakı: Elm.
11. Akademiya Arkhitektury SSSR. (1948). “Sokrovishcha zodchestva narodov SSSR”. Pod obshchey redaktsiyey akad. V.A.Vesenina i prof. D.Ye.Arkina. Moskva. Institut istorii i teorii arkhitektury. “NUKHA. Azerbaydzhan”. L.Bretanitskiy, S.Datiyev, L.Mamikonov, D.Motis.
12. https://issuu.com/shekibelediyyesi/docs/sheki_belediyyesi_no_06_225_may_2023

Göndərilib: 13.10.2023

Qəbul edilib: 03.12.2023